

Az Erdélyi Fejedelemség válságos éveinek (1657–1662) bemutatása a 18. századi jezsuita történetírásban

Restás Attila

Magyarságkutató Intézet

KIVONAT

Erdély válságos éveinek történetét a 18. századi jezsuita történetírás több nemzedéke a források összegyűjtése után többnyire *annales*be rendezve és latin nyelven adta elő, de a dinasztikus hűség és a katolikus egyház melletti kiállás nem akadályozta a magyar nemesi, rendi érdekek megjelenítését sem. Az egyes szerzők történeti összefoglalásaikban gyakran támaszkodtak egymás munkáira, s a jobbára gimnáziumi tankönyvként használt művek így kipróbált tudást közvetítettek, amit Spangár András krónikája a magyar nyelven olvasó közönség számára is elérhetővé tett. Katona István monumentális vállalkozása viszont a feldolgozással együtt a forráskiadás feladatát is megvalósította, s így a jezsuita történetírók munkásságát csak a 19. század második felében tette pótolhatóvá az ekkor fellépő, immár professzionális történetírás.

KULCSSZAVAK: jezsuita történetírás, 17. század, 18. század, historiográfia, Erdélyi Fejedelemség

A hazai 18. századi jezsuita történetírás kezdetei a 17–18. század fordulóján, a török visszafoglaló háborúkkal párhuzamosan jelentkező újjáépítéssel, az állami és egyházi intézményrendszer megszervezésével és kiépítésével együtt a katolikus konfesszionalizáció folyamatai közé illeszkednek, s ebben a történeti múlt feltárása összekapcsolódott a

lelkipásztori munkával és a katolikus restauráció egyházszerkezési feladataival.¹ Én magam ezt a századfordulót kevéssel megelőző időszak, az 1650–1660-as évek erdélyi eseményeivel foglalkozva, az Erdélyi Fejedelemség utolsó néhány évtizedét tanulmányozva a II. Rákóczi György és az I. Apafi Mihály uralkodása közé eső válságos évekre vonatkozó történeti anyagot tekintem át.

Bemutatásom így nem lesz olyan széles körű, mint Szabados György vagy Tóth Gergely historiográfiai munkái, akik egy-egy nagyobb történeti probléma (az „előidők”, azaz a magyar őstörténet, valamint az államalapítás, Szent István és a Szent Korona) körüli történeti diskurzust tekintették át több évszázadnyi metszetben, vagy nem lesz olyan intenzív, mint Borián Elréd monográfia terjedelmű értekezése Zrínyi Miklós alakjáról. Az a korszak, amelynek a jezsuita historiográfiáját vizsgálom, viszonylag rövid, néhány esztendő csupán, ráadásul a mai közgondolkodásból szinte kiesett, és a 20. századi kutatás figyelme sem annyira erős iránta, mint a Báthoryak, Bethlen Gábor vagy a két Rákóczi György fejedelem korszaka iránt, bár a történeti érdeklődés éppen napjainkban élénkült meg a fejedelemség válságos éveivel kapcsolatban.²

II. Rákóczi György balsikerű lengyelországi hadjárata a lengyel korona megszerzése érdekében nem járt sikerrel, de kiváltotta a török Porta rosszállását és a krími tatár kán támadását. Miután svéd szövetségesei magára hagyták Rákóczit, és a kozákok is elfordultak tőle, Rákóczinak még lehetősége volt kisebb csapattal hazatérnie Erdélybe, a főerege azonban Kemény János vezérlete alatt tatár fogságba esett, és az ország az emberéletben esett veszteségeken kívül súlyos katonai és anyagi áldozatokat szenvedett. A hazatérő Rákóczitól a rendek azt várták, hogy akár a saját pénzén is váltsa ki a fogságba esett erdélyieket, a szultáni diplomácia pedig a fejedelem lemondását kívánta. Bő két hónapra így választották fejedelemnek Rhédey Ferencet, aki Bethlen Gábor öccsének, Bethlen Istvánnak volt a veje.³ Rákóczi azonban nem nyugodott bele hatalmának elvesztésébe, visszatért, harcba szállt a törökök és az általuk kijelölt Barcsay Ákos ellen, így a törökkel szembeni harcok polgárháborúvá fajultak; végül Rákóczi a Gyalu és Fenes közötti mezőn, Kolozsvár közelében zajló ütközetben szerzett sebesülése miatt vesztette életét. Rákóczi és az erdélyi rendek egy része is az ifjú I. Lipót magyar királytól s majdani császártól várta a segítséget, a bécsi döntéshozók azonban megosztottak voltak: seregeik még a lengyel–svéd–dán háborúban voltak lekötve, s tényleges katonai beavatkozásra, segítségnyújtásra – már Rákóczi halála után – úgy került sor, hogy Souches tábornokot a Felső-Tisza vidékére küldték, hogy megakadályozzák az esetleges török betörést a királyság területére.

1661. január 1-jén a szászrégeni országgyűlés letette Barcsay fejedelmet, s helyébe Kemény Jánost választotta, aki felesége rokonai útján szövetséget kínált Bécsnek;⁴ a segítségre rendelt Montecuccoli tábornok azonban nem kívánt a törökkel nyílt ütközetbe bonyolódni, ezért Keménnyel együtt kivonult Erdélyből. Az 1661 őszen ismételten Erdélybe bevonuló Kemény hadaival nem érhetett el győzelmet a töröktől támogatott Apafi ellen, s

1 Szelestei 1987, 161–172.

2 A korszak alapvető összefoglalása elsősorban hadtörténeti nézőpontból: B. Szabó 2019.

3 Papp 2022, 75–76.; Oborni 2023, 285–287.

4 Barta 2019, 249–286. (A régebbi szakirodalom és forráskiadások jegyzékével).

életét a lováról lebukva a nagyszőlősi ütközetben fejezte be. A vállalt feladatom tehát az, hogy bemutassam: a fenti eseménysor hogyan jelenik meg a jezsuita történetírásban.

Ahogy Hóman Bálint felvázolta a hazai jezsuita historiográfia fejlődési ívét, első lépésnek a kutatás megszervezését lehet tekinteni Hevenesi Gábor részéről, ezt követte „a magyar történeti források rendszeres felkutatása és összegyűjtése”.⁵ Követői az anyag rendszerezése és feldolgozása során már éltek a történetkritika módszerével, míg a következő fokozatot az évszázad alatt összegyűjtött anyag „rendszeres publikálása” jelentette.⁶ A történetírókat többé-kevésbé időrendben tekintem át, szót ejtek munkáik műfajáról, beosztásáról és a tárgyalás módjáról, esetenként a nyelvről (alapvetően latin nyelvűség uralkodik, de Spangár András magyar átdolgozásban adja ki munkáját, Katona István pedig magyar nyelvű forrásszövegeket is közöl magyarul nagy terjedelemben). Végeredményben a vizsgálat céljának én is azt tekintem, hogy feltárjam: „hogyan építkeztek egymásra, miként alakultak, keveredtek, módosultak vagy fejlődtek” állásfoglalásaik – ahogyan Tóth Gergely is kijelölte a maga célkitűzését.⁷ Emellett az is vizsgálható, hogy a hasonló vagy éppen különböző múltértelmezések mögött milyen forrásismeret és milyen forráskritikai módszerek álltak, illetve milyen minták, normák, elfogultságok határozták meg az értelmezések lehetőségét.⁸

Áttekintésemben az első Bzensky Rudolf, aki a 17–18. század fordulóján, a török elleni balkáni hadjáratból visszatérve maradt Erdélyben, s 1694–1701 közt Brassóban Hevenesi közvetlen segítőjeként foglalkozott anyaggyűjtéssel.⁹ Nagyszámú kézirata több könyvtárba szétszóródva maradt fenn, én most csak azokról a leveleiről szólok, amelyek a Hevenesi–Kaprinai-gyűjteményben maradtak fenn. A *Compendiosa relatio de principibus Transylvaniae ab anno 1605 usque ad annum 1690* címűben Rákóczi Lengyelországból való visszatérésétől indítva részletesen meséli el az eseményeket, kiemelve a fejedelmek egymás elleni vetélkedését (Rákóczi–Barcsay, Barcsay–Kemény, Kemény–Apafi: előadását tulajdonképpen ezek köré szervezi), illetve a köztörténeti részek után – annál kissé nagyobb terjedelemben – az egyházi viszonyokkal foglalkozik, benne különösen a katolikusok helyzetével. Amint látjuk, a katonai és politikai események leírásában stílusa egyéni, a későbbi rendtársak az előadásban nem őt követik.¹⁰

5 Hóman 1925, 9–15., 19–23.

6 Uott 10.; jelentőségét újonnan összefoglalja: Tóth 2021a, 282.

7 Tóth 2016, 10.

8 Kaprinai István történetírói módszereit elemzi: Kis 2024, 357–384.

9 Molnár 2009, 215–221.

10 [...] praeliumque inter Claudiopolim et Gyalu iniit, in quo 22. Maii lethaliter sauciatus, Varadinum est devectus, ibique [...] vitam terminavit, sepultus in suo Patakiensi Castello. Religionis negotia sub hoc Rakoczio Georgio II. ob continua bella assumebantur [...]

Adest interim Ali Bassa cum novo exercitu, cui ut primum innotuerat Georgii Rákóczi mors, ad subiciendum sibi Varadinum castra movit. Quia vero Princeps Acatius, ut Partium Hungariae Dominus, Varadiensem Arcem gravabatur transferre ad possessionem Turcicam, subiit captivitatem non sine mortis periculo. Oppugnabatur Arx Varadiensis 35 diebus usque ad 17. Augusti, A. 1660 [...]

Occiso Acatio Barcsai Joannes Kemény regnans Princeps obtinuit a Leopoldo I. Rom. Imp. 20 millia auxiliaria contra Turcas ac Tartaros militum sub Campi Duce Montecucculi, dum Transylvania adhuc uni quasi igni per Ali Bassam involvebatur. Et millia hominis utriusque sexus tum interficiebantur,

A Hevenes-i-program folytatói közül ki kell emelni Timon Sámuel, aki a közben növekvő forrásanyag felhasználásával „kritikai vizsgálatával egy új nemzeti történelmet” teremtett azzal a céllal, hogy az felváltsa az elbeszélő forrásokra, a Thuróczi–Bonfini-hagyományra támaszkodó szemléletet.¹¹

Timon előadásmódja az annalisztikus hagyományt követi. *Imago novae Hungariae* című művében földrajzi egységek szerint mutatja be az országot, benne Erdélyt, majd az erdélyi fejedelmek felsorolászerű rövid bemutatása következik. A margón jelölt 1657-es esztendőnél annyit jegyez meg, hogy „Rhédey Ferencet az elűzött II. György helyére választották a török nyomására. Tisztségét december 29-én tette le, és Magyarországra távozott.” 1658-ban: „Barcsay Ákos a nagyvezírtől nyerte el a fejedelemséget. Az erdélyiek Segesváron azzal a feltétellel fogadták el, ha II. Györgyöt régi méltóságába nem helyezik vissza. 1661 májusában vagy júniusában zsarnokság miatt felkoncolták. Kemény Jánost 1661. január 1-jén választották meg az erdélyiek. 1662-ben, amikor a törökök benyomultak, Nagyszőlősnél a lovak patái taposták el.”¹² Bár Timon ebben a művében hivatkozott több 16–17. századi történetíróra, sőt Bonfini kiegészítendő okleveles anyagra is,¹³ a 17. század második felére vonatkozóan nem jutott hozzá megfelelő információkhoz, s közlése ezért szűkszavú.

Másik művében, az *Epitome chronologicá*ban (amelyet Rost Tamás fejezett be az 1577-es évtől kezdődően, ugyanis Timon csak 1525-ig jutott) ugyancsak évkönyvszerű, bár az előzőnél jóval bővebb leírást olvashatunk. Az *Epitome* szerzője Lipót császár és király uralkodásának is önálló fejezetet szentel, s ebben az 1658-tól 1662-ig terjedő eseményeket mintegy két és fél oldal terjedelemben meséli el.¹⁴ Az *Imagó*ban nem említett olyan részletek is

tum captivabantur [...] Ali Bassa vero cum 70 millibus praetergressus Albam Juliam (ubi Templum S. Michaelis, ac percelebrem Bibliothecam in cineres redegit). Mox Joannes Kemény ingressus Transylvaniam propulsaturus Neo-principem Apafium [...] Confligit cum Apafianis copiis 24. Januarii 1662. ELTE Egyetemi Könyvtár, Hevenes-i-gyűjtemény 16/2. https://library.hungaricana.hu/en/view/B2_Coll_Hev_016/?pg=46&layout=s

11 Soós 2014, 234.; Benei 2017, 54.

12 „1648. – Georgius Racocius minor successit in locum patris. Anno 1642. a Provincialibus nominatus, IIII. Nonas Martii accepit a Turcis insignia Principatus. 1657. Ab iisdem movetur Magistratu. Obiit 1660. Varadini, VIII. Idus Junii ex accepto vulnere in praelio cum Turcis commisso mense Majo. [...] 1657. – Franciscus Redeius in locum Georgii II. exacti urgentibus Turcis sublegitur Albae tertia luce Novembris. Missos fecit honores XXIX. Decembris, ac in Ungariam concessit.

1658. – Acatius Bartschais impetravit a magno Vezirio Principatum. Receptus a Transsilvanis Schesburgi ea lege, si Georgius II. in antiquum honoris locum non restitueretur. 1661. mense Majo, vel Junio ob tyrannidem in frusta sectus.

1661. – Joannes Kemenius ex auctorato Bartschaio Calendis Januariis a Provincialibus declaratur. 1662. apud majus Vinarium (*Nagy Szőlös*) in prima impressione a Turcis facta pedibus equorum obteritur.

1661. – Francisco Redeio, Stephano Petkio, et Paulo Beldio molestam provinciam declinantibus ante interitum Kemenii in castris ab Alipascha, Bosnensi Vezirio, appellatur Michael Apafius XVI. Novembris; inde a Provincialibus receptus XXIX. mensis Decembris in minori Schelco sacramentum dixit. 1690. excessit Fogaraschi, ubi conventum agebat, XVII. Calendas Majas.” Timon 1754, 76–77.

13 Benei 2023, 293–303.

14 A műnek *liber gradualisként* megjelentetett példányát használtam, mely Daróczi György neve alatt jelent meg: Timon 1737.

közlésre kerülnek itt, mint például az, hogy II. Rákóczi György négy sebet kapott a Gyalu és Fenes közötti ütközetben; hogy a fejedelem halála után özvegye, Báthory Zsófia fiával együtt a katolikus táborhoz csatlakozott; hogy Kemény János akár árulás, akár szerencsétlenség miatt pusztult el a nagyszőlősi csatában.¹⁵

Spangár András jezsuita Pető Gáspár krónikáját és annak Kálnoky Sámuel által írt kiegészítését folytatva¹⁶ gyakorlatilag az *Epitome* szövegét fordította szabadon magyarra, amikor a Bethlen Gábor kora utáni eseményeket meséli el: ő is megemlékezik a lengyelországi hadjáratról, Rákóczi négy sebéről, Báthory Zsófia és a gyermek Rákóczi Ferenc felekezetváltásáról, Kemény haláláról.¹⁷ Legutóbb Benei Bernadett bizonyította, hogy „Timon nemcsak ösztönözte Spangárt, hanem forrásul is szolgált a krónikának, sőt egyes részei az *Imagó*ból átemelt szövegek magyar fordításai.”¹⁸ Az alábbi részletekből is nyilvánvaló, hogy Spangár a fejedelemség válságos éveinél ugyancsak Timon szövegét követte, gyakran fordította, bár a rövidítésre, egyszerűsítésre és a pontosításra is találhatunk példát.

MDCLVII. [...] *Princeps Georgius Rakoczius*, nescio qui infelici fato eum in ruinam propellente, in *Poloniam cum numero exercitu irruit*; *Cosacicis insuper, Svecicisque copiis auctior, et audentior factus, longe, lateque per eam grassatur*. [...] *sociis foedere sibi junctis sensim dilabentibus, et ad tutiora recedentibus, solus sibi relictus*; toto exercitus fame propemodum enecto, a *Polonis circumventus, eo demum adigitur, ut in verba jurare, et ab iis pacis conditiones accipere beneficii loco habuerit*. Non tamen hic steterunt fata: Nam adveniente innumera *Tartarorum multitudine exsternatus, relicto in Podolia exercitu, cum modico suorum comitatu, continuato plurium dierum itinere in Marmatiam, ac tandem Ecsedinum (ubi conjux cum filio Francisco morabatur) anhelus, et inglorius pervenit. Relictus vero ab eo exercitus, in quo adhuc prope viginti millia virorum numerantur, cui praeerat Joannes Keménius, a Tartaris in arctum conclusus, inaudito antehac exemplo, totus quantus, nulla fere patrata caede, in barbaram servitutem ad instar gregis pecudum est abactus*. Sed necdum fatorum Georgii Rakóczi finis. Nam *Poloni, facta in Munkacsiensem agrum irruptione, bona, ac possessiones Rakoczii diripiunt*. [...] ¹⁹

ANNO 1657. [...] *II. Rákóczi György nagy haddal és pompával Lengyel Országgra indúl, és azt a' Svecusokkal, és Kozákokkal igen prédállyá*. De mind a szerencsétől, mind hadi társaitól *el hagyattván, és a' Lengyelektől környül vétetvén azokkal illetlen békességre szállani kinszerittetik*. Azután meg ijedvén sok számtalan *Tatártól, táborát Podoliában hagyván három százod magával el szaladván Máramaroson által Ecsedre jő (holott a' felesége Batori Sofi, és Ferencz fia vala) nagy szégyennel*. Kemény János *a' tábornál maradván husz ezer néppel rabságba esik, mellybe nem mint rab vitetett, hanem mint barom haitatik*. Azonban *a' Lengyelek Magyar Országba Munkácsnál bé ütven Rákóczi jóságát pusztittyák, és Saáros Patakig robollyák*. [...] ²⁰

15 Timon 255–257.

16 Knapp 2013, 267–268; Papp 2015, 55–60.

17 Spangár 1734, 17–18.

18 Benei 2023, 301–302.

19 Timon 1737, 254.

20 Spangár 1734, 17.

MDCLX. *Bartsaius* pertinacem Rakoczii obsidionem toto nisu a se, atque ab urbe Cibiniensi depellere volens, Budensem praefectum novis precibus in auxilium evocat. *Redit itaque Seidi Achmet cum numero exercitu, ut Barcaio in arcto laboranti opem ferat.* Rakoczius hostem prope jam abesse animadvertens, occurrit cum suis copiis adventanti Claudiopolim inter, et arcem Gyulam [!]. Manus utrinque conferuntur, acriter pugnatur. Post multam tandem pugnatorum caedem *Rakoczius ipse quatuor acceptis vulneribus sternitur.* Corpus adhuc spirans, sed prope jam exanime subducitur ex acie, ac *Varadinum deportatur.* Ubi magnanimus hic, sed una infelix Princeps, et suae ipsemet faber fortunae exspirat. *Cadaver demortui Varadini Ecsedinum primum, mox inde Patakinum translatum;* anno dein sequente, octavo Calendas Maji magnifice admodum tumulo mandabatur.²¹

ANNO 1660. [...] *Barcsai Achaz ismét Seidi Achmet Bassához folyamodik, és ez őtet meg segíteni akarván Erdélybe jó. II. Rákóczi György az ő kevés hadával Pünkösöd havának 22. napján Gyalú, és Fenes között a Törökkel meg ütközhvén, és ő maga egynehány ellenséget le vágván négy sebbe esik, és Váradra vitetvén kevés nap múlva ott meg hal Sz. Iván havának 7-dik napján. A teste Ecsedre, és onnét Saáros Patakra vitetik. [...]*²²

MDCLXII. *Joannes Keménius* Caesareis fretus auxiliis Transilvaniam recuperare conatur. Verum Dux Montecucculus, qui ei suppetias ferebat, imposito Claudiopoli, aliisque nonnullis locis Germanico praesidio, ex Provincia migrat. [...] Vix vero e Transilvania pedem etulit, *Keménius Apafium Saxopoli (Saxburg) cinctum tenuit. Succurrit evestigio periclitanti Kucsuk Mehemet Bassa;* cui generose frontem, et arma obvertens Keménius, acriter cum eo congressus est. *Dum vero strenue pugnatur, sive per nefariam suorum prodicionem, sive per infelicem ex equo in terram delapsus, sub ipso certaminis aestu misere perit. Princeps Apafius, a tam potente aemulo liberatus, pacatam deinceps Provinciam per aliquot annos tenuit.*²³

ANNO 1662. [...] *Kemény János a' Romai Császárhoz folyamodván, néki segítségére General Montecuculi küldetik.* Viszontag midőn Kemény János Apafit a' Fejedelmet szász Várossában tartaná, *Apafi segítségére Kucsuk Mehmet Tömös Vári Bássa küldetik.* Kemény János Magyar és Német haddal Kucsuk Bassával Seges-Várnál meg harczolván attól meg veretik, és jollehet vitézségét ki mutatván, *avagy a' a ló alatta elesvén, avagy árulásból el hagyattatván a' szolga Vitézítől, és sok sebbe esvén el vész Boldog aszszony havának 22-dik napján.* Montecuculi Erdélyből meg térvén Kolosvárárt, Szamos Uj-Várt, Betlent, Kővárt, és Székely hidgyát Németekkel meg rakja. *I. Apafi Mihály a' Fejedelemséget és Országot békességessen bírja.*²⁴

21 Timon 1737, 256.

22 Spangár 1734, 20.

23 Timon 1737, 257.

24 Spangár 1734, 24.

Az újabb szakirodalomban, Szabados György és Soós István vitájában vetődött föl, hogy mennyire korszerű ez a jezsuita történetírás.²⁵ Szabados amellet érvelt, hogy a középkori *annales* műfajt a reformáció és az ellenreformáció kora megújította, és a hazai jezsuiták célkitűzése is az volt a 17. század végén, hogy Inchoffer Menyhért *Annales Ecclesiastici*-jét folytassák; s Baronius művének még a 19. században is akadt folytatója. Nem is a műfajjal van tehát a probléma, hanem az előadásmóddal: Timon, Rost vagy Spangár tömör és vázlatos stílusa aligha alkalmas arra, hogy a történelem menetét feltárva és magyarázva a mai tudományos szempontok igényeit is kielégítve fogadjuk el korszerűnek. Különösen, ha például az őket követő nemzedékhez tartozó August Ludwig Schlözer göttingeni professzor elvárásaival szembesítjük: „a történelem már nem pusztán a királyok élete, a trónváltások, háborúk és csaták kronologikusan pontos közlése stb.”²⁶ A kulcs a nézőpont megválasztásában rejlik: megítélhetjük-e a felvilágosodás utáni szempontok alapján a 18. század eleji történetírókat. Összességében ugyanakkor ez az előadásmód nem teszi lehetővé a mélyebb elemzést, az események és történések okainak feltárását, hosszabb gondolatmenet közlését, ráadásul az egymás mellé helyezett események között gyakran nincs is összefüggés.²⁷

A tudományos történetírás megjelenése inkább a következő nemzedékben kezdődik. Kazy Ferenc például az előzőeknél jóval nagyobb terjedelemben (az 1657–1662 közötti eseményeket 50 oldalt meghaladva) írja le, az anyagot margójegyzetekkel tagolja, s a had- és politikatörténet mellett elsősorban a katolikus egyháztörténetet is érintő kérdéseket tárgyalja. Pl. az 1660-as esztendőnél a katolikus csíkiak mozgalmát írja le Lázár István vezetésével, akik elégedetlenek voltak Barcsay uralmával, vagy 1661-nél a főleg a csíkiakat (a ferencesekeket is) érintő török pusztítást.²⁸ A fejezetek végén Kazy teljes terjedelemben közöl pl. diplomáciai forrásokat (leveleket, kiáltványokat, jelentéseket).

A következő szerző Palma Károly,²⁹ akinek *Notitia Rerum Hungaricarum* című munkáját három különböző kiadásban is kiadták, én az 1775. évi második és az 1785. évi harmadik kiadást használtam.³⁰ Amint Szörényi László jelezte, a harmadik kiadás az előzőek jelentékeny módon átdolgozott változata, ugyanis „az anyag bővült és részben átrendeződött”. Palma „a tárgyalásmódot is simábbá tette, a helyenként polemizáló lábjegyzetek eltűntek [...], végül elhagyta a kérdésekre épülő fejezetbeosztást, és végig leíró-közlő stílust választott.”³¹ Az első két kiadásban ugyanis olyan margón olvasható kérdések tagolják a királyok sorrendjében tárgyalt fejezeteket, mint pl.: „Mi volt a besenyők sorsa Erdélyben? Milyen nemzetek keletkeztek belőlük? Miért ment

25 Szabados 2014, 206–226.; Soós 2014, 227–252.

26 Idézi: Soós 2014, 230.

27 Például Timon és Spangár közvetlenül az erdélyi események előadása után közli, hogy „I. Leopold a római császár kis asszony havának hetedik napján adatott levelével (*Aurea Bulla*) confirmállya a Kassai Pater jesuiták Akademiáját, kinek nagy része Kisdi Benedek, Egri Püspök segítségével fel épült vala.” Spangár 1734, 21; vö. Timon 1737, 257.

28 Kazy 1737, 242, 248.

29 Tóth 2022a, 127–147.

30 Palma 1775; Palma 1785.

31 Szörényi 1999, 164–165.

Asztrik Rómába? Milyen sikerrel járt?” stb.³² Ami a témánkat illeti: „Milyen oka volt Lipótnak Erdéllyel foglalkozni? Miből nőtt ki az első török háború? Milyen szándék vezette a törököket erre a háborúra?”³³ A harmadik kiadásban ezek a kérdések az alfejezetek élére címként kerültek: „A lipóti uralkodás kezdetei; A császárt aggasztják az erdélyi zavargások; Az első török háború eredete”.³⁴ Véleményem szerint ezek a kérdések és alcímek – mivel lényegében középkorai tankönyvekről van szó – nemcsak a tanulók érdeklődését kelthették fel, de az események elbeszélése mellett azok okaira is rávilágíthattak, s így megfelelték az újabb, modernebb, tudományosabb elvárásoknak. Borián Elréd megállapította, hogy Palma számára az 1650-es éveket tekintve Erdély a legfontosabb téma;³⁵ a terjedelmi bővítés és a részletesebb előadás Kemény János halálának leírásában is nyilvánvaló a második és a harmadik kiadás között.

Az élesebb elméjük arra számítottak, hogy a törökök ezután mellőzik az új fejedelemválasztást, és Erdélyben a többi török tartomány mintájára rendezkednek be, hacsak vissza nem riadnak a közelben lévő császári csapatoktól, amiről tévesen azt gondolták a köznép szóbeszéde alapján, hogy igen nagyszámú. *Ezután Kemény és Apafi között változó szerencsével folyt a versengés.* De mivel Montecuccoli, seregének csekély létszámára való tekintettel, nagyobb óvatosságot mutatott, mint erőt, a fejedelem megfelelő segítség nélkül végül alulmaradt, és a Segesvár melletti csatában 1662-ben életét veszttette.³⁶

Lipót azonban ősei példáját követve azt gondolta, hogy arra kell törekednie, hogy először a fejedelmet, majd egész Erdélyt a magyar Szent Korona védeneként visszavezesse a régi engedelmes-ségre. Ezért, mielőtt a császári sereg a német csapatok új csatkozásaival jelentősen megnőtt volna, a törökök, akik terveiket éppen megvalósítani készültek, elrendelték, hogy Ali basa nagy sereggel felszerelve 1661 kora őszen törjön be Erdélybe, hogy távolítsa el Keményt, fossa meg a hatalmától, és gondoskodjék egy másik fejedelem megválasztásáról. Mivel a mágnsok többsége, akiket Ali basa hívott oda, elhárította magától azt a megtiszteltetést, hogy ők válasszanak, a törökök, főként a szászok ajánlására fejedelemmé nyilvánították Apafi Mihályt, akit ugyanazon év november 20-án ünnepélyes ceremóniával iktattak be. *Ezután a versengés Apafi, akit a törökök, és Kemény között folyt, akit a császáriak segítettek.* Azonban Montecuccolinak, aki csapatai egy részét Magyarország helyőrségei között szétosztotta, olyan kevés katonája volt a táborában, hogy a magyar királyság határainak biztonságát őrizve nem küldhetett Keményhez háromezer lovasnál több támogatást; ezzel szemben a törökök biztosak voltak abban, hogy Erdélyt engedelmisségben tartják, minden erejükkel véghezvitték ügyüket; Kemény 1662. január 23-án Nagy-Szölös falu közelében halt meg, amikor az ellenség sokasága rontott rá, és menekülés közben a lovak összetaposták.³⁷

32 Uott, 163.

33 Palma 1775, 260., 264., 269.

34 Palma 1785, 296., 302., 305.

35 Borián 2004, 234.

36 Palma 1775, 264.

37 Palma 1885, 308–309.

Pray Györgynek a monumentálisra tervezett *Annales regum Hungariae* c. sorozata az 1564. évnél az ötödik kötettel megszakad.³⁸ A 17. század közepének erdélyi eseményeit ezért csak a *Historia regum Hungariae* című háromkötetes kiadvány tartalmazza,³⁹ mely a szerző halála előtti évben (1801) jelent meg.⁴⁰ Pray sem szakít az annalisztikus előadással, azonban I. Lipót fejezetét is alfejezetekre osztja, s a fejezetek végén helyezi el a jegyzeteit. Lipót uralkodásának alapvető forrása Galeazzo Gualdo Priorato és Franz Wagner császáréletrajza, emellett azonban Pray sokféle és változatos forrást is felhasznál (diplomáciai levelezéseket, jelentéseket stb.). De hogy mennyire kötődik elődeihez, mutatja, hogy nála is ugyanazokkal a szavakkal található Rákóczi fejedelem sebesülése és Báthory Zsófia katolizálása.

Katona István *Historia critica regum Hungariae* című 42 kötetes munkája a korszak jezsuita történetírásának összefoglalása. Csupán utalhatok arra, hogy teljes terjedelemben idézi fontos forrásait, köztük hazai és külföldi forrásokat, nyomtatott és kéziratos műveket, latin és magyar nyelven egyaránt.⁴¹ Katona forráshasználata lenyűgöző, szinte csak a dualizmus korának vezető történészével, Szilágyi Sándoréval vethető össze, az ő *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* sorozata tartalmaz ennyi és ennyire különböző forrást. Pray és Katona olyannyira meghatározta a 19. század történet szemléletét, hogy Szalay László és Horváth Mihály, akik a neoabszolutizmus korában külföldön kezdtek bele magyar történeti összefoglalójukba, rendszeresen kettejük kiadványaira hivatkoznak forrásként, természetesen a fejedelemség válságának tárgyalásakor is.⁴² Az 1657–1671 közé eső évek kidolgozását a sorozat 33. kötete tartalmazta.⁴³

Rövidebb terjedelemben, mindössze három kötetben is feldolgozta azonban a Magyar Királyság történelmét *Epitome chronologica rerum Hungaricarum, Transsilvanicarum et Illyricarum concinnata* címen.⁴⁴ Ez a munkája viszont szoros kapcsolatban van az ekkor még csak részben megjelent forráskiadás-sorozattal, mert lábjegyzetei a majd 1804-ben megjelenő 33. kötetre is utalnak.

Még egy jezsuita munka maradt hátra, amely azért különleges, mert nem az annalisztikus előadásmódot választotta: a *Propugnaculum Reipublicae Christianae in Hungaria* című kiadványról van szó, mely különböző szerzők neve alatt maradt fenn, azonban szerzője Mindszenti Antal, a nagyszombati egyetem professzora,⁴⁵ aki a kronologikus elrendezés helyett azt a rendezőelvet választotta, hogy az ősi toposz szerint Magyarországot mint a kereszténység védőbástyáját ábrázolta; a magyarság Isten választott nemzete, s az ország a mo-

38 Tóth 2022b, 149–161.

39 Pray 1801.

40 Kalmár 2001, 141–144.; Vesztróczy 2024, 5–11.

41 Szabados 2008, 679–699.; Tóth 2021b, 284.

42 Restás 2024, 213–232.

43 Katona 1804.

44 Ennek a Habsburg-uralkodókat tárgyaló kötete: Katona 1798.

45 A mű képzőművészeti vonatkozásait elemzi: Knapp 2024a, 141–163.; Knapp 2024b, 97–123.

hácsi vész után is újjáépül a pusztulásból lakóinak hősiessége és áldozatai által.⁴⁶ A második kötet XIII. fejezetében (*Kiváló férfiak szerencsétlen esetei Magyarországon*)⁴⁷ szerepel a törökellenes küzdelmek megannyi hőisével egyetemben Kemény János és II. Rákóczi György erdélyi fejedelem. Rákóczit Mindszenti előadásában „gyalázatos feltételekkel szedték rá a lengyelek, és rávették, hogy háromszáz fős kíséretével meneküljön hadseregét hátrahagyva, s a közel húszezres hadsereg egészét a fővezérrel, Keménnyel együtt a tatárok megszámlálhatatlan sokasága fogságba hajtotta.” A visszatérő Rákóczi azonban Szejdi Ahmettel szemben alulmaradt az ütközetben, bár „saját kezével sokakat levágott, végül négy sebtől összeesett, és a testőrök vezetője Váradra szállította, ahol meghalt.”⁴⁸ A fejezet a törökök ellen küzdő hősök katalógusával zárul: Így van „megszentelve az ország földje hét évszázada a hősök vérével”, s a szerző felsorolja a Batthyány, Osztrosits, Keglevich, Zrínyi, Esterházy, Pálffy, Koháry, Kornis, Haller, Károlyi, Barkóczy, Sennyey, Zichy, Csáky, Berényi család nevét hőstetteik színhelyével.⁴⁹

Az áttekintésből kiderül: a vizsgált 18. századi jezsuita tudósok koruk történetírásával párhuzamosan, az anyag annalsztikus elrendezését követve az uralkodó I. Lipót magyar király és német-római császár tettei mellé helyezve adták elő Erdély válságos éveinek történetét, de a dinasztikus hűség és a katolikus egyház melletti kiállás nem akadályozta a magyar nemesi, rendi érdekek megjelenítését sem. Az egyes szerzők történeti összefoglalásaikban gyakran támaszkodtak egymás munkáira, s a jobbára gimnáziumi tankönyvként használt művek így kipróbált tudást közvetítettek, amit Spangár András krónikája a magyar nyelven olvasó közönség számára is elérhetővé tett. Katona István monumentális vállalkozása viszont a feldolgozással együtt a forráskiadás feladatát is megvalósította, s így a jezsuita történetírók munkásságát csak a 19. század második felében tette pótolhatóvá az ekkor fellépő, immár professzionális történetírás.

46 Szörényi László több tanulmányában tárgyalta a művet; legutóbbi munkája, mely az azt megelőzőek adatait is tartalmazza: Szörényi 2022, 93–104.

47 Mindszenti 1725, 130–148.

48 Mindszenti 1725, 145.

49 Uott, 148.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Források

ELTE Egyetemi Könyvtár

Hevenesi-gyűjtemény 16. kötet, 16/2. *Compendiosa relatio de principibus Transylvaniae ab anno 1605 usque ad annum 1690.* p. 41–48.

https://library.hungaricana.hu/en/view/B2_Coll_Hev_016/?pg=46&layout=s

Feldolgozások

Barta 2019. Barta M. János: Kemény János és a két Csáky István levelezésének kiadatlan darabjai (1655–1661). *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények*, 2019, 249–286.

Benei 2017. Benei Bernadett: Non tam stylo, quam veritati studuit. Timon Sámuel új szemléletű forráskritikája az *Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum* c. munkájában. In Kasza Péter – Kis Farkas Gábor – Molnár Dávid (szerk.): *Scientiarum miscellanea. Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*. Lazi Könyvkiadó, Szeged, 2017. 53–60.

Benei 2023. Benei Bernadett: De Transilvania – Timon Sámuel (1675–1736) Erdély-imágója. In Békés Enikő – Kasza Péter – Molnár Dávid (szerk.): *A latin nyelv a kora újkori Magyarország és Erdély kultúrájában és művelődésében*. Lazi Könyvkiadó, Szeged, 2023, 293–303.

Borián 2004. Borián Elréd: *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében*. [Pannonhalmi Főapátság], Pannonhalma, 2004. (Pannonhalmi füzetek, 50.)

B. Szabó 2019. B. Szabó János: *Erdély tragédiája, 1657–1662*. Corvina, Budapest, 2019.

Hóman 1925. Hóman Bálint: A forráskutatás és a forráskritika története. In Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történettudomány kézikönyve*. I. kötet – 3/A. füzet, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1925. (reprint: Hatágú Síp Alapítvány, Budapest, é.n.)

Kalmár 2001. Kalmár János: *Pray György: Annales regum Hungariae*. In Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyar könyvek – Magyar századok*. Tarsoly Kiadó, Budapest, 2001, 141–144.

Katona 1798. Katona, Stephanus: *Epitome chronologica rerum Hungaricarum, Transsilvanicarum et Illyricarum concinnata*, III. *Periodus Austriaca*. Typis Regiae Universitatis, Budaë, 1798.

Katona 1804. Katona, Stephanus: *Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae*, Tomus XIV, ordine XXXIII. Typis et sumptibus Regiae Universitatis Pestianae, Budaë, 1804.

Kazy 1737. Kazy, Franciscus: *Historia Regni Hungariae*. Typis Academicis, Tyrnaviae, 1737.

Kis 2024. Kis Iván: A Cillei-gyilkosság Kaprinai István *Hungaria diplomatica* című munkájában. *Források, munkamódszer, kortársak. Fons*, 31. (2024) 3. sz. 357–384.

- Knapp 2013.** Knapp Éva: Spangár András és a Magyarok bibliotékája. Fejezet a 18. századi historia litteraria történetéből. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 117. (2013), 3. sz. 247–280.
- Knapp 2024a.** Knapp Éva: A védőbástya toposz irodalomtörténeti és képzőművészeti vonatkozásai Mindszenti Antal *Propugnaculum Reipublicae Christianae* (1724–1725) című műve tükrében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 128. (2024) 2. sz. 141–163. doi: 10.56232/ItK.2024.2.01
- Knapp 2024b.** Knapp Éva: „Hungariam Deus opposuit in propugnaculum”. A védőbástya toposz egy tévesen meghatározott képzőművészeti ábrázolása és irodalomtörténeti vonatkozásai. *Folia Historica*, 38. (2024) 1. sz. 97–123. <https://doi.org/10.62258/FTIM7802>
- Mindszenti 1725.** [Mindszenti Antal]: *Propugnaculum reipublicae Christianae in Hungaria*. Promotore R. P. Francisco Csernovics, Tyrnaviae, 1725.
- Molnár 2009.** Molnár Antal: Bzensky Rudolf jezsuita történetíró és az erdélyi örmények. In Molnár Antal: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. L'Harmattan, Budapest, 2009, 213–223.
- Oborni 2023.** Oborni Teréz: *Erdély fejedelmei*. Magyar Nemzeti Levéltár – Iskola Alapítvány Kiadó, Budapest–Kolozsvár, 2023.
- Palma 1775.** Palma, Franciscus Carolus: *Notitia rerum Hungaricarum*. [Typis Academicis], Tyrnaviae, 1775.
- Palma 1785.** Palma, Carolus Franciscus: *Notitia rerum Hungaricarum*. Pars III. Weingand–Koepf, Pestini, Budae et Cassoviae, 1785.
- Papp 2015.** Papp Kinga: *Tollforgató Kálnokiak. Családi íráshasználat a 17–18. századi Erdélyben*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2015. (Erdélyi tudományos füzetek, 284.)
- Papp 2022.** Papp Klára: A Respublica és az Ecclesia szolgálatában. A Rhédeyek szerepe a fejedelemség megmaradásáért folytatott küzdelemben. *Korunk*, 33. (2022) 8. sz. 70–79.
- Pray 1801.** Pray, Georgius: *Historia regum Hungariae*, Pars III. Typis et sumptibus Regiae Universitatis Pestanae, 1801.
- Restás 2024.** Restás Attila: Kemény János erdélyi fejedelemségének historiográfiája. A neo-abszolutizmus korától a dualizmusig. In Gyebnár Kristóf – Héjjas Flóra – Kiszely Tóth Anett (szerk.): *Doktorandusz hallgatók XI. konferenciájának tanulmányai*. Líceum Kiadó, Eger, 2024, 213–232. <https://doi.org/10.17048/EKKETDIKonf.20.2023.213>
- Soós 2014.** Soós István: Felzárkózás vagy lemaradás? In Tóth Gergely (szerk.): *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. MTA BTK TTI, Budapest, 2014, 206–226.
- Spangár 1734.** Spangár András: *A Magyar Kronikának, amellyet elsőben meg-írt s ki bocsátott nemzeti Pethő Gergely [...]*. Azon Historiát continuálván ujonnan ki nyomtatatta, és szüntelen történt dolgokkal szaporította Groff Kálnoki Sámuel [...] Iratott és szép Toldalékokkal szaporítottatott Spangar Andras Jesuvita által. Nyomtatottatott Cassán az Academiai betökkal P. Jesuitáknál, 1734.

- Szabados 2008.** Szabados György: Katona István történetírói időszerűségéről. *Irodalom-történeti Közlemények*, 112. (2008), 5–6. sz. 679–699.
- Szabados 2014.** Szabados György: Jezsuita „sikertörténet” (1644–1811). A magyar történettudomány konzervatív megteremtőiről. In Tóth Gergely (szerk.): *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. MTA BTK TTI, Budapest, 2014. 206–226.
- Szelestei 1987.** Szelestei N. László: A jezsuiták történeti forrásgyűjtésének kezdetei Magyarországon. *Magyar Könyvszemle*, 103. (1987) 3. sz. 161–172.
- Szörényi 1999.** Szörényi László: Palma Ferenc Károly történetírói munkássága. In Szörényi László: *Studia Hungarolatina*. Kortárs, Budapest, 1999. 158–168.
- Szörényi 2022.** Szörényi László: Gyászének és újjáépítési tervezet. In Fehér Bence – Tóth Anna Judit (szerk.): *Barokk történetírók Magyarországról, Magyarországon*. Magyar-sághkutató Intézet, Budapest, 2022. 93–104. doi: 10.53644/MKI.BTMM.2022.93
- Timon 1737.** [Timon, Samuel]: *Epitome chronologica rerum Hungaricarum et Transsilvanicarum a Divo Stephano ad an. MDCCXXXVI. producta*. Per Simonem Thadaeum Weichenberg, Claudiopoli, 1737.
- Timon 1754.** Timon, Samuel: *Imago novae Hungariae*. Typis Joannis Thomae Trattner, Viennae, 1754.
- Tóth 2016.** Tóth Gergely: *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)*. MTA BTK TTI, Budapest, 2016.
- Tóth 2021a.** Tóth Gergely: Hevenes Gábor. In Szokol Réka – Szőnyi Szilárd (szerk.): *Jezsuiták Magyarországon. A kezdetektől napjainkig*. Jézus Társasága Magyarországi rendtartománya – Jezsuita Kiadó, Budapest, 2021, 282.
- Tóth 2021b.** Tóth Gergely: Katona István. In Szokol Réka – Szőnyi Szilárd: *Jezsuiták Magyarországon. A kezdetektől napjainkig*. Jézus Társasága Magyarországi rendtartománya – Jezsuita Kiadó, Budapest, 2021, 284.
- Tóth 2022a.** Tóth Sándor Attila: Palma Károly Ferenc, a történetíró. In Fehér Bence – Tóth Anna Judit (szerk.): *Barokk történetírók Magyarországról, Magyarországon*. Magyar-sághkutató Intézet, Budapest, 2022. 127–147. doi: 10.53644/MKI.BTMM.2022.127
- Tóth 2022b.** Tóth Sándor Máté: Nemzeti és/vagy aulikus? Kérdésfelvetések Pray György *Historiájáról* I. Ferdinánd és Szapolyai János küzdelmének tükrében. In Fehér Bence – Tóth Anna Judit (szerk.): *Barokk történetírók Magyarországról, Magyarországon*. Magyar-sághkutató Intézet, Budapest, 2022. 149–161. doi: 10.53644/MKI.BTMM.2022.149
- Vesztróczy 2024.** Vesztróczy Zsolt: Egy történettudós a 18. században. Pray György (1723–1801). *Honismeret*, 52. (2024) 1. sz. 5–11.

ABSTRACT

The Representation of the Crisis Years of the Principality of Transylvania (1657–1662) in 18th-century Jesuit Historiography

The history of Transylvania's crisis years was presented by several generations of 18th-century Jesuit historians, mostly in annals compiled in Latin after gathering sources, but dynastic loyalty and support for the Catholic Church did not prevent them from representing the interests of the Hungarian nobility and estates. The individual authors often relied on each other's work in their historical summaries, and the works, which were mostly used as high school textbooks, thus conveyed tried and tested knowledge, which András Spangár's chronicle made available to Hungarian-speaking readers. However, István Katona's monumental undertaking combined processing with the task of publishing sources, and thus the work of Jesuit historians was only replaced in the second half of the 19th century by the emergence of professional historiography.

KEY WORDS: Jesuit historiography, 17th century, 18th century, historiography, Principality of Transylvania